

ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک بر اساس تحلیل محتوای آموزه‌های نهج البلاغه

چکیده

از دیدگاه امام علی (ع)، انسان برای زندگی وارد اجتماع و ضرورت اجتماعی بودن وی ایجاب می نماید تا به توسعه وظایف اجتماعی و سیاسی خود واقف باشند و بتواند در اجتماع نقش مؤثری ایفا کند. هدف این پژوهش مطالعه ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک بر اساس تحلیل محتوای آموزه های نهج البلاغه می باشد. به طور کلی طرح تحقیق حاضر با توجه به ماهیت موضوع از نوع تحلیل محتوای کمی است. تحلیل محتوا روشی پرکاربرد برای فهم محتوایی است و بنابراین با توجه به مساله پژوهش، واحد تحلیل در این پژوهش مطالب نهج البلاغه در رابطه با توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان می باشد. جامعه آماری این تحقیق را کتاب نهج البلاغه تشکیل می دهند. نمونه آماری این تحقیق نیز کلیه خطبه ها و مطالب در رابطه با توسعه مسئولیت اجتماعی بود. ابزار گردآوری اطلاعات نیز فیش های مخصوص روش تحلیل محتوا بودند و مطالب مربوط به پژوهش از کتاب نهج البلاغه مورد بررسی جمع آوری شد و با استفاده از روشهای تحلیل محتوای کمی مورد مطالعه قرار گرفتند و بر این اساس دستورالعمل کدگذاری بر مبنای موضوع و هدف تحقیق تهیه شد و بر مبنای آن، مطالب مورد نظر استخراج و کدگذاری شدند و طبق نتایجی که از تحلیل سوالهای این تحقیق بدست آمد، ۵ مولفه اصلی بعد اخلاقی، بعد آموزش و یادگیری، بعد رهبری و مدیریت، بعد اقتصادی و حقوقی مسئولیت اجتماعی از دل صدها مولفه فرعی استخراج شد که توجه و پیاده سازی این مولفه ها نقش مهمی در ارتقا کیفی توسعه مسئولیت اجتماعی افراد در سازمان دارد.

کلیدواژه: توسعه مسئولیت اجتماعی، سازمان گمرک، نهج البلاغه

The structure of the social responsibility development of the Customs Organization based on the analysis of the content of the teachings of Nahj al-Balagheh

Abstract

From the point of view of Imam Ali (a.s.), a human being enters the society and the necessity of being social requires him to be aware of the development of his social and political duties and to be able to play an effective role in the society. The purpose of this research is to study the structure and development of social responsibility of the Customs. It is based on the analysis of the content of the teachings of Nahj al-Balagha. In general, the current research plan is quantitative content analysis according to the nature of the subject. Content analysis is a widely used method for understanding content, and therefore, according to the research problem, the unit of analysis in this research is Nahj al-Balagheh's content in relation to the development of the organization's social responsibility. The statistical population of this research is the Nahj al-Balagheh book. The statistical sample of this research was all sermons and materials related to the development of social responsibility. The tools of data collection were special sheets for

content analysis method and the research related materials were collected from the book of Nahj al-Balagheh and were studied using quantitative content analysis methods, and based on this, coding instructions were prepared based on the topic and purpose of the research. and based on that, the desired content was extracted and coded, and according to the results obtained from the analysis of the questions of this research, the 5 main components of the moral dimension, the teaching and learning dimension, the leadership and management dimension, the economic and legal dimension of social responsibility from the hearts of hundreds The secondary component was extracted that the attention and implementation of these components has an important role in improving the quality of development of social responsibility of people in the organization.

Keywords: development of social responsibility, customs organization, Nahj al-Balagha

۱-مقدمه

گمرک به عنوان یکی از سازمان‌های کلیدی در هر کشور، نقش مهمی در تسهیل تجارت بین‌المللی، کنترل صادرات و واردات، اجرای قوانین مربوط به مالیات و مصارف، و حفاظت از امنیت ملی دارد. در این راستا، توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک امری بسیار حیاتی است که بر اساس چندین جنبه صورت می‌گیرد. مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک، حفظ امنیت مرزی و مبارزه با قاچاق کالاهای غیرقانونی است. این اقدامات علاوه بر حفظ امنیت ملی، به تعادل بازار و جلوگیری از آسیب به صنایع داخلی کمک می‌نماید. سازمان گمرک می‌تواند با ساده‌سازی روند صادرات و واردات، کاهش هزینه‌ها و زمان لازم برای انجام معاملات تجاری را فراهم نموده و در نتیجه به رشد اقتصادی کشور کمک می‌نماید. مسئولیت اجتماعی، رعایت حقوق انسانی و اخلاق در برخورد با اشخاص و شرکت‌های موظف به تعامل با گمرک است. این اقدامات شامل ارائه خدمات منصفانه و بی‌طرفانه، رعایت حریم شخصی و محرمانگی اطلاعات تجاری، و پاسخگویی به شکایات و نیازهای اشخاص و شرکت‌ها می‌باشد. توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک از اهمیت بالایی برخوردار است و با توجه به نقش این سازمان در اقتصاد کشور و حفظ امنیت ملی، این اقدامات می‌تواند به بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی کشور کمک نماید (وانگ و همکاران، ۲۰۱۶). انسان موجودی اجتماعی است که در زندگی جمعی خویش در برابر دیگران مسئول است و باید برای حقوق دیگران احترام قائل شود (رونقی، ۱۳۹۸). گرایش به سمت مسئولیت اجتماعی سازمان، عنصری کلیدی در ایجاد ثبات، رشد و عملکرد پایدار در یک محیط پویا و در حال تغییر است (لو و هومبرگ^۲، ۲۰۰۷). خداوند تعالی در قرآن مجید بر اجتماعی بودن انسان صحنه می‌گذارد. بر این اساس طبق کلام الهی انسان یک موجود اجتماعی است و برای زندگی باید وارد اجتماع شود؛ آنجا که می‌فرماید «ای مردم ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آنگاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید» (حجرات: ۱۳). در همین راستا امام علی (ع) به مردم سفارش دارد و دستِ خداوند را با کسانی می‌داند که در جماعت زندگی می‌کنند و انسا نها را به پرهیز از پراکندگی فرا می‌خواند؛ چراکه انسان تنها و به دور از جامعه و جماعت، بهره

¹ .Wang et al.

² . Luo & Homburg

شیطان است، آن گونه که گوسفند تنها بهره‌گر خواهد بود. امام (ع) بدین گونه تفکر اسکوپسم^۱ یا فرار از شرکت در امور اجتماعی را نفی می‌کند و بدون اصالت می‌داند (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷، ص ۲۴۱). اصطلاح مسئولیت اجتماعی به تعهدهای قانونی و اخلاقی اشاره دارد که ناشی از تأثیر عملیات سازمانی در جامعه، اقتصاد و محیط زیست است (گومز^۲، ۲۰۱۵). منظور از مسئولیت اجتماعی شرکتها، پیوستگی و اتحاد میان فعالیت‌ها و ارزش‌های سازمان به گونه‌ای است که منافع کلیه ذی‌نفعان شامل سهام‌داران، مشتریان، کارکنان، سرمایه‌گذاران و عموم جامعه، در سیاست‌ها و عملکرد سازمان منعکس شود (حاجیه‌ها و سرافراز، ۱۳۹۳). به بیان دیگر، سازمان باید همواره خود را جزئی از اجتماع بداند، به جامعه احساس مسئولیت داشته باشد و در راستای بهبود رفاه عمومی به گونه‌ای مستقل از منافع مستقیم شرکت، تلاش کند (فروغی، میر شمس شهشهانی و سمیه پور، ۱۳۸۷).

یکی دیگر از متغیرهای که با سواد اخلاقی در ارتباط هست متغیر مسئولیت‌پذیری می‌باشد، مسئولیت‌پذیری اغلب به نوعی ارتباط بین افراد و محیط آنها اشاره دارد. در حوزه ارتباطات بین افراد و سازمان‌ها، مسئولیت‌پذیری به پاسخگویی دلالت دارد؛ پاسخی که چیزی بیش از فرافکنی است. مثلاً پاسخ‌هایی مانند «این روش کار ماست» یا عوامل بازار هیچ انتخابی را برای ما باقی نمی‌گذارند»، چیزی بیش از توجیه کار نیست. در مسئولیت‌پذیری، نگرش فرد؛ «نسبت به اقداماتی که انجام می‌دهد، نیز بخشی از پاسخ او را می‌سازد و این پاسخ ممکن است مورد سؤال واقع شود (فیشر و نیجهوف^۳، ۲۰۱۵). اقدام مسئولانه مستلزم پاسخی است که بر اساس مقاصد و انگیزه‌های اقدامات و فعالیتها ارائه گردد. باونز^۴، ادعا می‌کند که برای پاسخگو بودن باید فرصت مسئولانه عمل کردن وجود داشته باشد (باونز، ۲۰۱۶). آزادی برای مسئولانه عمل کردن یک پیش شرط کلی، در خصوص مسئولیت‌پذیری است. این پیش شرط کلی را می‌توان به جنبه‌های مختلفی تقسیم کرد از جمله تمایل به اقدام، توانایی پیش‌بینی و دوراندیشی، امکان اقدام کردن و وجود مهارت‌های یک ارزیابی آگاهانه برای تحقق اهداف سازمانی افراد لایق و کاردانی باید در راس امور قرار گیرند تا باعث زیاد شدن مسئولیت‌پذیری کارکنان بیشتر در سازمان گردد. انگیزه حالت یا وضعی روانی است که رفتار را در جهت هدف یا هدف‌هایی نیرو می‌دهد، با وجود تأکید اسلام بر مسئولیت اجتماعی، بخش اعظمی از بررسی‌های معاصر در خصوص مسئولیت‌پذیری اجتماعی سازمانها بر دستورالعمل‌ها و رویکردهای غربی مبتنی است (طالب‌نیا، رجب‌دری و خانی‌ذلان، ۱۳۹۷). در واقع، روح سرمایه‌داری را می‌توان به راحتی در همه دیدگاه‌های غرب در رابطه با مسئولیت اجتماعی سازمان مشاهده کرد. برای نمونه، نظریه‌های اندیشمندان غربی مسئولیت اجتماعی سازمان را به عنوان ابزاری برای دستیابی به مزیت رقابتی مد نظر قرار می‌دهند (ریازمیر و همکاران، ۲۰۱۵) و هنوز به ارائه یک توجیه اخلاقی در این زمینه نرسیده‌اند (دوسوکی، ۲۰۰۷). به بیان دیگر، سازمانهای غربی، مسئولیت اجتماعی را به عنوان ابزاری برای تحقق اهداف مادی خویش، خویش مد نظر قرار می‌دهند.

توجه به مسئولیت اجتماعی سازمان در فرهنگ کشورهای غربی با این هدف انجام شده که این مفهوم به عنوان ابزاری برای کسب سود بیشتر تلقی می‌شود. در مقابل، اسلام بر توجه به مسئولیت اجتماعی در جامعه و سازمان با هدف کسب

1. Escopism.

2. Gomez,

3. Fisscher and Nijhof

4. Bovens

رضای خداوند و دلایل اخلاقی پافشاری می کند. با توجه به نبود الگویی بومی، طراحی مدل مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه اسلام در یک کشور اسلامی ضروری به نظر می رسد. از یک سو جهان بینی غربی، بر نفع مالی بنا شده است. توجه به مسئولیت اجتماعی سازمان در این جوامع نیز در راستای تحقق سودآوری و اهداف مالی است. از سوی دیگر، جهان بینی تأیید شده اسلام مبتنی بر اخلاق محوری و خیر جمعی است. به بیان دیگر، تأکید بر مسئولیت اجتماعی در اسلام هم راستا با جهان بینی توحیدی بوده و مبتنی بر نفع مادی نیست. بنابراین، بین مبانی فلسفی اسلام و غرب تفاوت های جدی و اساسی وجود دارد (بوستانی، بانسی و شاکری، ۱۳۹۶). چون مدل های موجود در رابطه با مسئولیت اجتماعی سازمان بر مبنای الگوها و فرهنگ جوامع غربی طراحی شده است، واکاوی مؤلفه های مسئولیت اجتماعی بر مبنای منابع اسلامی برای سازمانی با فرهنگ اسلامی ضرورت پیدا می کند.

هدف از پژوهش حاضر، پاسخ به این سوال است که ساختار مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک بر اساس تحلیل محتوای آموزه های نهج البلاغه چگونه است؟

۲- چارچوب نظری پژوهش

۲-۱- توسعه مسئولیت اجتماعی

توسعه مسئولیت اجتماعی به معنای تعهد یک سازمان به انجام فعالیت هایی است که علاوه بر اهداف مالی، به بهبود وضعیت اجتماعی و زیست محیطی جامعه نیز کمک می کند. این مفهوم بر این ایده استوار است که سازمان ها به عنوان اعضای جامعه، مسئولیتی برای مشارکت در حل مسائل اجتماعی و محیطی دارند. توسعه مسئولیت اجتماعی به طور گسترده شامل سه بعد اصلی است: اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی.

در بعد اقتصادی، مسئولیت اجتماعی به توجه به نیازهای اقتصادی جامعه می پردازد. این شامل ایجاد فرصت های شغلی، حمایت از توسعه محلی، ارتقاء استانداردهای کاری و حقوق کارگران، و همچنین حمایت از کسب و کارهای کوچک و متوسط می شود.

در بعد اجتماعی، مسئولیت اجتماعی به ارزش ها و نیازهای اجتماعی می پردازد. این شامل حمایت از آموزش و پرورش، سلامتی و بهبود شرایط زندگی جامعه، حمایت از کودکان و جوانان، ترویج فرهنگ انسانی و توسعه مهارت های اجتماعی می شود.

در بعد زیست محیطی، مسئولیت اجتماعی به حفاظت از محیط زیست و مدیریت منابع طبیعی توجه می کند. این شامل کاهش اثرات منفی بر زمین، آب و هوا، حفظ تنوع زیستی، استفاده بهینه از انرژی و منابع طبیعی، و کاهش پسماندهای صنعتی است.

توسعه مسئولیت اجتماعی به عنوان یک رویکرد استراتژیک، سازمان ها را به سمت ایجاد ارزش برای جامعه به وسیله انجام دادن عملیات کسب و کار خود هدایت می کند. این رویکرد باعث می شود که سازمان ها به عنوان شرکای فعال در توسعه پایدار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی شناخته شوند (یوس و همکاران^۱، ۲۰۲۳).

¹ Us et al.

۲-۲- ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی

ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی شامل چندین ابعاد است که به طور کلی شامل ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی می شود. در ادامه به توضیح این ابعاد پرداخته می شود:

۱. ابعاد اقتصادی:

- ایجاد ارزش برای سهامداران و سهامداران از طریق بهره‌وری بیشتر از منابع و بهبود عملکرد مالی.
- ایجاد فرصت‌های اشتغال و توسعه اقتصادی در مناطق محروم.
- حمایت از توسعه کسب‌وکارهای کوچک و متوسط (SMEs).
- ایجاد روابط مثبت با تأمین‌کنندگان، مشتریان و جامعه به طور کلی.

۲. ابعاد اجتماعی:

- حمایت از آموزش و پرورش و توسعه مهارت‌های کاری.
- بهبود شرایط زندگی و سلامت جامعه.
- حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر مانند کودکان، جوانان، سالمندان و معلولان.
- ترویج فرهنگ انسانی، تنوع فرهنگی و احترام به حقوق بشر.
- ایجاد فرصت‌های برابر برای همه اعضای جامعه بدون تبعیض.

۳. ابعاد زیست محیطی:

- کاهش اثرات منفی بر محیط زیست از طریق کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای و آلودگی هوا و آب.
 - مدیریت منابع طبیعی به طور پایدار و حفظ تنوع زیستی.
 - استفاده بهینه از انرژی و منابع طبیعی.
 - کاهش مصرف منابع غیرقابل تجدیدپذیر و تولید پسماندهای صنعتی.
- این ابعاد در ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی به طور همزمان و تعاملی مورد توجه قرار می گیرند و باعث می شوند که سازمان‌ها به طور کامل به نیازهای مختلف جامعه و محیط زیست پاسخ دهند و بهبودی در زمینه‌های مختلف را ایجاد کنند (ماونا و همکاران^۱، ۲۰۱۰).

۲-۳- روش ایجاد توسعه مسئولیت اجتماعی

ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی (CSR) می تواند شامل چندین ابعاد مختلف باشد که هر کدام به تحقق اهداف مخصوص خود کمک می کنند. در زیر به توضیح این ابعاد می پردازم:

۱. محیط زیست:

- این ابعاد شامل فعالیتهایی است که سازمان برای حفاظت از محیط زیست انجام می دهد، از جمله کاهش گازهای گلخانه‌ای، مدیریت پسماندها، حفظ تنوع زیستی، و استفاده بهینه از منابع طبیعی.

¹ Maon et al.

— این ابعاد مربوط به نقش سازمان در ایجاد ارزش اقتصادی برای جامعه است، از جمله ایجاد اشتغال، توسعه مناطق محروم، حمایت از تولید محلی و کسب و کارهای کوچک و متوسط، و ارتقاء توانمندی‌های مالی جامعه.

۳. اجتماعی:

— این ابعاد مربوط به تأثیر سازمان بر جوامع و افراد آنها است، از جمله حمایت از آموزش و پرورش، بهبود سلامت، حقوق انسانی، ترویج فرهنگ انسانی، و ایجاد فرصت‌های برابر برای همه افراد.

۴. عملکرد اخلاقی و شفافیت:

— این ابعاد مربوط به رفتارهای اخلاقی و شفافیت سازمان است، از جمله انطباق با استانداردهای اخلاقی، اعلام اطلاعات به طور کامل و شفاف، و ایجاد روابط اعتمادساز با سایر ذینفعان.

۵. مشارکت ذینفعان:

— این ابعاد شامل درگیری فعال ذینفعان مختلف است، از جمله مشارکت کارکنان، مشتریان، تأمین‌کنندگان، جامعه محلی، و سایر ذینفعان در فرآیند تصمیم‌گیری و اجرای فعالیت‌های CSR است.

این ابعاد مختلف در ساختار توسعه مسئولیت اجتماعی با هم تعامل دارند و باعث می‌شوند که سازمان‌ها به‌طور جامع و شامل به نیازهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی جامعه پاسخ دهند و بهبودی مستمر را در سطوح مختلف فراهم کنند (تای و چانگ^۱، ۲۰۱۴).

۲-۴- توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان در آموزه‌های نهج البلاغه

توسعه مسئولیت اجتماعی در سازمان‌های دولتی نیازمند ارتقاء اصول اخلاقی و مفاهیمی است که در اسلام و اسلام‌پذیری‌ها برای رهبری و مدیریت آموزش داده شده‌اند. از این نظر، نهج البلاغه، که مجموعه‌ای از نامه‌ها و سخنان امام علی (ع) است، می‌تواند راهنمای مفیدی برای توسعه مسئولیت اجتماعی در سازمان‌های دولتی باشد. در زیر، تعدادی از آموزه‌های نهج البلاغه که می‌تواند در توسعه مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک مفید باشد، ذکر شده است:

۱. عدالت و انصاف: توسعه مسئولیت اجتماعی باید بر پایه عدالت و انصاف صورت بگیرد. امام علی (ع) در نهج البلاغه بارها به اهمیت عدالت و انصاف در اداره امور و تعامل با مردم اشاره کرده‌اند. سازمان گمرک نیز می‌تواند این اصول را به عنوان راهنمایی برای ارتقاء عدالت و انصاف در فعالیت‌های خود در نظر بگیرد.

۲. خدمت به مردم: امام علی (ع) تأکید دارد که حکومت به منظور خدمت به مردم و ارضای نیازهای آنان باید برپا شود. بنابراین، سازمان گمرک می‌تواند این اصل را به عنوان اساسی‌ترین هدف خود در توسعه مسئولیت اجتماعی قرار دهد.

۳. مبارزه با فساد: امام علی (ع) به شدت از هرگونه فساد و ناعدالتی منع‌کننده است. سازمان گمرک می‌تواند از این آموزه برای ترویج شفافیت، اصلاحی و مبارزه با فساد در فعالیت‌های خود استفاده کند.

۴. تعامل با مردم: امام علی (ع) تأکید دارد که حکومت باید با مردم به عنوان شرکای اجتماعی خود تعامل داشته باشد. بنابراین، سازمان گمرک می‌تواند این اصل را برای توسعه ارتباط مؤثر با مردم و درک بهتر نیازهای آنان به کار ببرد.

¹ Tai & Chuang

۵. حفظ محیط زیست: از آنجایی که حفظ محیط زیست نیز به عنوان یکی از مسائل اجتماعی مهم مطرح شده است، می‌توان از آموزه‌هایی که در نهج البلاغه درباره حفظ محیط زیست آمده است، به عنوان راهنمایی برای فعالیت‌های محیطی سازمان گمرک استفاده کرد.

به طور کلی، اصول نهج البلاغه می‌توانند به عنوان راهنمایی برای توسعه مسئولیت اجتماعی در سازمان‌های دولتی، از جمله سازمان گمرک، مورد استفاده قرار گیرند (سجادی و همکاران، ۱۳۸۹).

۳- روش پژوهش

به طور کلی طرح تحقیق حاضر با توجه به ماهیت موضوع از نوع تحلیل محتوای کمی^۱ است. تحلیل محتوا روشی پرکاربرد برای فهم محتوایی است. در هر پژوهشی واحد تحلیل بنا بر ماهیت مساله مورد بررسی مشخص می‌شود. بنابراین با توجه به مساله پژوهش، واحد تحلیل در این پژوهش مطالب نهج البلاغه در رابطه با مسئولیت اجتماعی سازمان می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق را کتاب نهج البلاغه تشکیل می‌دهند. نمونه آماری این تحقیق نیز کلیه خطبه‌ها و مطالب در رابطه با مسئولیت اجتماعی بود. ابزار گردآوری اطلاعات نیز فیش‌های مخصوص روش تحلیل محتوا بودند و مطالب مربوط به پژوهش از کتاب نهج البلاغه مورد بررسی جمع‌آوری شد و با استفاده از روشهای تحلیل محتوای کمی مورد مطالعه قرار گرفتند و بر این اساس دستورالعمل کدگذاری بر مبنای موضوع و هدف تحقیق تهیه شد و بر مبنای آن، مطالب مورد نظر استخراج و کدگذاری شدند.

۴- یافته‌های پژوهش

بنابر عنوان پژوهش مبنی بر طراحی مدل مسئولیت اجتماعی سازمان گمرک بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه، ابعاد مسئولیت اجتماعی ضمن تحلیل سرعنوان‌های موضوعی کتاب نهج البلاغه در ۵ بعد اخلاقی مسئولیت اجتماعی، بعد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی، بعد رهبری و مدیریتی مسئولیت اجتماعی، بعد فرآیندهای اقتصادی مسئولیت اجتماعی و در نهایت بعد حقوقی مسئولیتهای اجتماعی بررسی شد که یافته‌ها به شرح ذیل است:

بعد اخلاقی مسئولیت اجتماعی: انسان در زندگی روزانه خود، کردارهایی دارد که آنها را به دو گروه طبیعی و اخلاقی تقسیم می‌کنند. کردار طبیعی همان افعال روزمره‌ای است که مقتضای طبیعت انسان است و به منظور جلب نفع و دفع ضرر انجام می‌دهد. کردار اخلاقی اعمالی است برتر از کردارهای طبیعی و ویژه انسان است و دارای ارزش معنوی است. آموزش‌های اخلاق اسلامی از دو سرچشمه کتاب و سنت مایه می‌گیرد. پروردگار به پیامبر گرامی اسلام که یک انسان کامل است، می‌فرماید: «إِنَّكَ لَعَلَىٰ خَلْقٍ عَظِيمٍ: بی‌گمان تو بر خوی بس بزرگی هستی، رسول خدا(ص) نیز می‌فرماید: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ: به پیامبری برانگیخته شدم تا ارزش‌های والای اخلاقی را به کمال برسانم. یکی از بزرگوارانی که در موضوع رفتار اخلاقی، فردی و اجتماعی، آموزش‌ها و سفارش‌های بسیاری دارد، امیرالمؤمنین(ع) است. نمونه‌ای از آن آموزش‌های گران سنگ ایشان در زیر آورده می‌شود: «التَّقَىٰ رَأْسُ الْأَخْلَاقِ: پرواداری، سردار خوبیهای خوش و نیک‌رفتاری است. تقوا در فرهنگ اسلامی، پروا داشتن از خدا در همه اندیشه‌ها، گفتارها و رفتارهاست. اگر

¹.Quantitative Content Analysis

انسان در اندیشه و گفتار و رفتار خود خدا و روز جزا را در نظر نگیرد، ضمانت اجرایی برای سودمند بودن آنها و به کار بردنشان در جهت منافع و مصالح دیگران و افراد اجتماع، وجود ندارد. ایمان به خدا و روز جزا انگیزه‌ای است برای پرواداری در همه حالات و در همه رفتارها و ضمانت اجرایی است برای ماندگاری و همیشگی کردار اخلاقی.

امیرالمؤمنین در بازگشت از جنگ صفین به کوفه، در میانه راه وصیت‌هایی برای تربیت و رشد و تعالی همه نوجوانان و جوانان سراسر تاریخ می‌نویسد که از بهترین منشورهای پرورش و آموزش بشری به شمار می‌رود. لیکن برای اینکه از نظر روان‌شناسی و جامعه‌شناسی، یک الگوی شناخته‌شده و روشن برای مخاطب معرفی کرده باشد، آن وصایا را خطاب به فرزند برومندش، امام حسن مجتبی (ع) نگاشته است. در بخشی از آن سفارش‌ها می‌نویسد یا بُنی، اجعل نفسک میزناً فی ما بینک و بین غیرک. فرزند عزیزم! خوشتن را ترازویی قرار ده میان خود و دیگران؛ فأحبب لغيرک ما تُحب لنفسک و اگر له ما تکره لها؛ در نتیجه چیزی را برای جز خودت دوست بدار که برای خودت دوست می‌داری، و چیزی را برای او ناخوش شمار که برای خودت ناخوش می‌شماری.

و لا تظلم کما لا تُحب أن تُظلم: ستم بر کسی روا مدار، چنان‌که دوست نداری بر تو ستم رود.

و أحسن کما تُحب أن يُحسن الیک: نیکی کن، چنان‌که دوست داری به تو نیکی شود.

و استقبح من نفسک ما تستقبحه من غیرک: آنچه را از جز خودت زشت می‌شماری، از خود نیز زشت بشمار.

و ارض من الناس بما ترضاه لهم من نفسک: از مردم چیزی را بپسند و بدان خشنود باش که از سوی خودت برای آنان می‌پسندی.

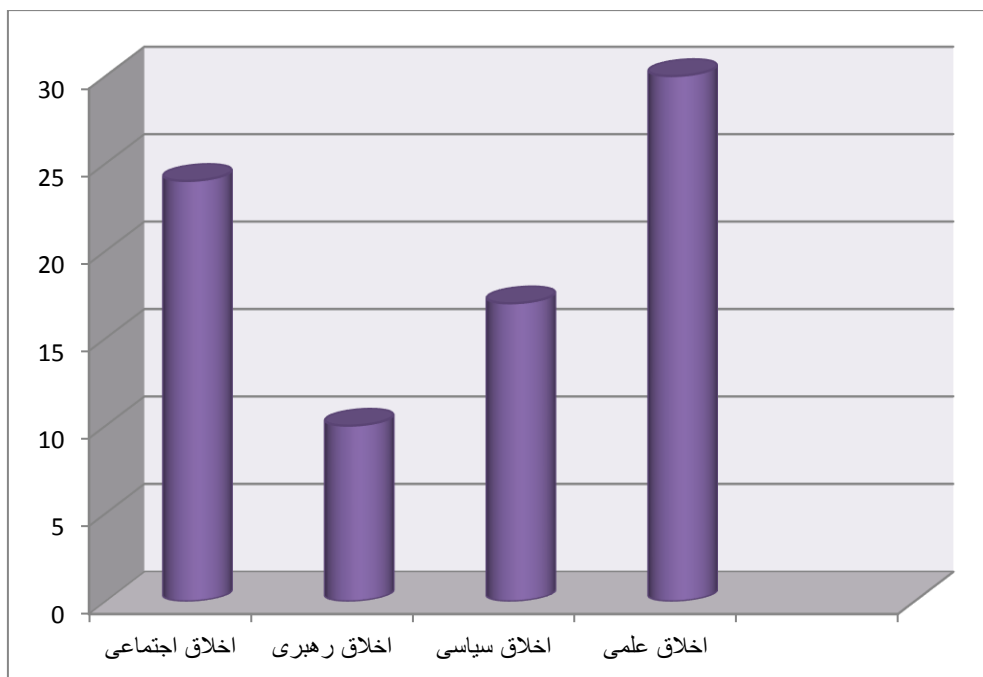
و لا تقل ما لا تعلم و إن قل ما تعلم: آنچه را نمی‌دانی مگو اگرچه آنچه را می‌دانی اندک باشد برای گفتن.

و لا تقل ما لا تُحب أن يُقال لک: چیزی را که دوست نداری به تو گویند به دیگری مگوی.

این هشت سفارش، کلید طلایی گشودن درهای بهشت این جهانی به روی همه افراد اجتماع است؛ اجتماعی که افرادش بر روی واقعیت‌های زندگی مادی زمین می‌زی‌اند و اندیشه‌شان به سوی آسمان بالا می‌رود و هر دو بُعد حیات طیبه را برای همه شهروندان به ارمغان می‌آورد. طبق بررسی فرمایشات گرانقدر امام علی علیه السلام در کتاب نهج البلاغه ۴ بعد اخلاقی به شرح جدول (۱) برای مسئولیت اجتماعی استنباط شد.

جدول شماره (۱) فراوانی ابعاد اخلاقی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

مفاهیم اصلی	فراوانی کلیدواژه	درصد کلیدواژه	جمله ی مورد نظر در نهج البلاغه
اخلاق اجتماعی	۲۴	۲۹٪/۶۹	خطبه ۱/۲۳- خطبه ۲۲/۱۹۳- حکمت ۱۵۹ و ...
اخلاق رهبری	۱۰	۱۲٪/۳۴	نامه ۵۳- خطبه ۱۸/۲۱۶
اخلاق سیاسی	۱۷	۲۰٪/۹۸	خطبه ۱۶/۳- خطبه ۹- نامه ۳/۴۶
اخلاق علمی	۳۰	۳۷٪/۰۳	نامه ۲۸-۲۴/۳۱ خطبه ۶/۱۲۸- نامه ۴۰/۵۳- حکمت ۱۲۷-۲۷۴
جمع	۸۱	۱۰۰٪	

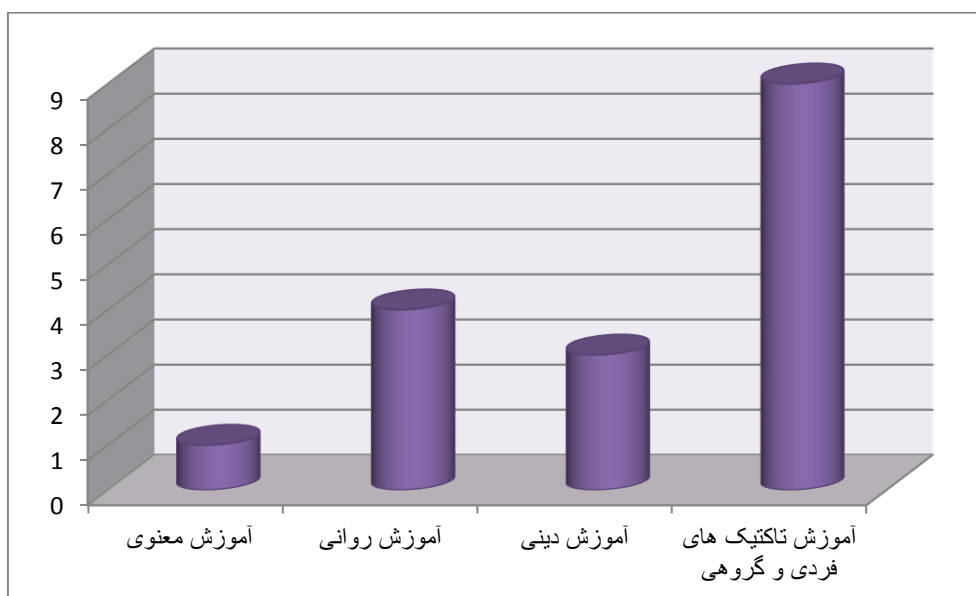
نمودار شماره (۱) فراوانی ابعاد اخلاقی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

طبق یافته‌ها در بعد اخلاقی مسئولیت اجتماعی بیشترین فرمایشات حضرت علی حول مقوله‌ی اخلاق علمی بوده است، در حکمت ۳۶۶ در رابطه با هماهنگی علم و عمل فرمود: علم و عمل پیوندی نزدیک دارند و کسی که دانست باید به آن عمل کند، چرا که علم، عمل را فرا خواند اگر پاسخش داد می ماند و گرنه کوچ می کند.

بعد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی: یادگیری یکی از مهم‌ترین و در عین حال یکی از مشکل‌ترین مفاهیم برای تعریف کردن است. اسلام انسان را به تفکر و تدبیر در آیات و نظام اعجاز انگیز جهان هستی برمی‌انگیزاند و از آنجا که سعادت او به میزان رشد اندیشه‌هایش بستگی دارد، دعوت به تفکر که یکی از روش‌های یادگیری می باشد، در جای جای قرآن کریم دیده می شود همچنین سایر روش‌های یادگیری مانند آزمایش، خطا، تقلید. اما دعوت به تفکر در آیات بیشتری به چشم می‌خورد. از دیدگاه امام علی(ع) نیز مردم لازم است ابتدا دانشجو باشند و سپس همواره همان طور که دانش می‌جویند (طالب علم هستند)، دانش خود را به نسل بعد منتقل کنند و این کار به تدریج و گام به گام صورت گیرد. به عبارت دیگر، عالم و معلم ربانی شوند. بدین ترتیب، جامعه مورد نظر نظام تربیتی اسلام، جامعه‌ای است که همواره در حال «یادگیری مداوم و مادام‌العمر» باشد. جامعه اسلامی لازم است جامعه یادگیری، و جامعه یادگیرنده باشد و در عین حال «جامعه‌یاددهنده» باشد. جامعه اسلامی جامعه‌ای است که همه نهادهای آن «دانش بنیان» و آحاد مردم آن دانشجو و در عین حال معلم هستند». (اصول و مهارت‌های تدریس و یادگیری از دیدگاه امام علی(ع)) نوشته دکتر محمدجواد لیاقتدار). طبق بررسی فرمایشات گرانقدر امام علی علیه السلام در کتاب نهج البلاغه ۴ بعد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی به شرح جدول (۲) برای مسئولیت اجتماعی استنباط شد.

جدول (۲) فراوانی ابعاد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

مفاهیم اصلی	فراوانی کلیدواژه	درصد کلیدواژه	جمله ی مورد نظر در نهج البلاغه
آموزش معنوی	۱	۵٪/۸۸	خطبه ۱۲۴
آموزش روانی	۴	۲۳٪/۵۲	خطبه ۱۲۳-۳۵-۳۴
آموزش دینی	۳	۱۷٪/۶۴	نامه ۲۹-۲۸/۳۱
آموزش تاکتیک های فردی و گروهی	۹	۵۲٪/۹۴	نامه ۱۶- خطبه ۶۶-۱۲۴-۱۰۷-۲۴۱ نامه ۱۱-
جمع	۱۷	۱۰۰٪	

نمودار (۲) فراوانی ابعاد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

طبق یافته ها در ابعاد آموزش و یادگیری مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه بیشترین فرمایشات حضرت علی حول مقوله ی آموزش تاکتیک های فردی و گروهی بوده است، ایشان در نامه ۱۶ در یکی از روزهای آغازین جنگ صفین در سال ۳۷ هجری به لشکریان خود فرمودند: عقب نشینی هایی که مقدمه هجوم دیگری است، و ایستادنی که حمله در پی دارد نگرانان سازد. حق شمشیرها را اداء کنید، و پشت دشمن را به خاک بمالید، و برای فرو کردن نیزه ها، و محکم ترین ضربه های شمشیر، خود را آماده کنید، صدای خود را در سینه ها نگهدارید که در از بین بردن سستی نقش بسزایی دارد. به خدایی که دانه را شکافت، و پدیده ها را آفرید، آنها اسلام را نپذیرفتند، بلکه به ظاهر تسلیم شدند، و کفر خود را پنهان داشتند و آنگاه که یاورانی یافتند آن را آشکار ساختند.

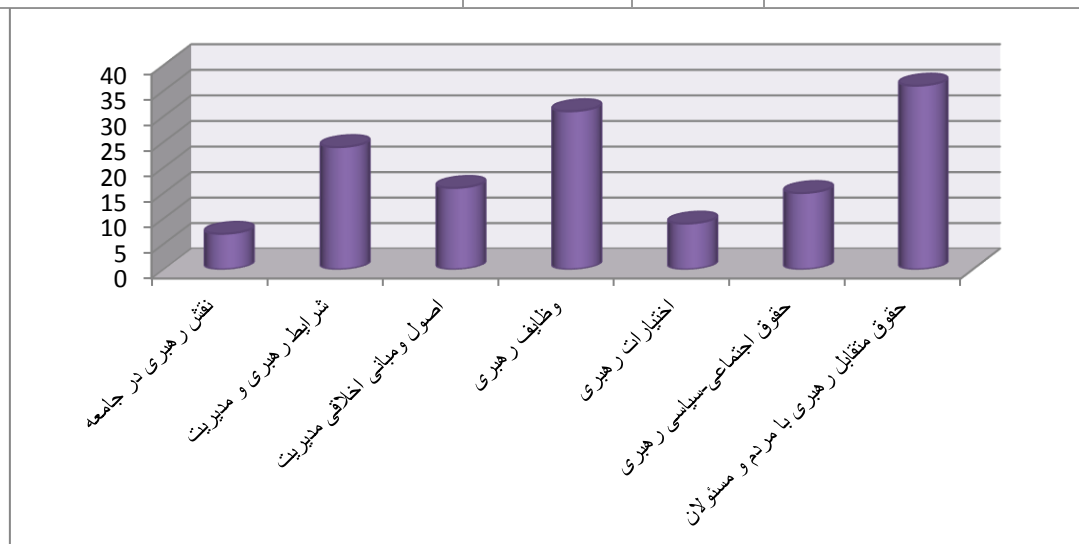
بعد رهبری و مدیریتی مسئولیت اجتماعی: یکی از محورهای اصلی مطالعه در حوزه ی مدیریت مقوله رهبری است. هدایت و رهبری از وظایف عمده ی مدیریت است ولی تمام کار او نیست. این امر زمانی تحقق می یابد که فردی به هر دلیل کوشش کند بر رفتار فرد یا گروهی اثر بگذارد، زیرا رهبری یعنی قدرت تأثیرگذاری بر پیروان. به نحوی که براساس میل و خواسته ی خود در جهت تحقق اهداف در موقعیت های گوناگون حرکت کند. پژوهش حاضر با بررسی

نهج البلاغه تلاش کرده است، تا به تبیین مفهوم سبک های مدیریت از منظر نهج البلاغه بپردازد. نتایج پژوهش نشان می دهد که دیدگاه امام علی (ع) نسبت به رهبری و مدیریت، دیدگاهی مردم محور است که اگر نفوذی و فرمانی وجود دارد در جهت اهداف زیردستان و رفاه عامه ی مردم است و اگر رهبر به دنبال تحقق اهداف سازمان و مجموعه ی خاص خود است این اهداف چیزی جز رضایت مردم نیست و این جاست که امام علی(ع) رهبری را وظیفه ای سنگین و مسئولیتی دشوار می داند. (مفهوم مدیریت و رهبری در اسلام با تکیه بر نهج البلاغه، ماحوزی مهدی).

طی فیش برداری از کتاب نهج البلاغه در حوزه رهبری و مدیریت مسئولیت اجتماعی ۷ مقوله اصلی در سفارشات امام علی طبق جدول (۳) استنباط گردید.

جدول (۳) جدول و نمودار فراوانی ابعاد رهبری و مدیریتی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

مفاهیم اصلی	فراوانی کلیدواژه	درصد کلیدواژه	جمله ی مورد نظر در نهج البلاغه
نقش رهبری در جامعه	۷	۵٪/۰۷	خطبه ۷/۲۱۶-۸-حکمت ۴۶۷
شرایط رهبری و مدیریت	۲۴	۱۷٪/۳۹	خطبه ۵/۱۳۱-۱/۱۷۳-حکمت ۷۳
اصول و مبانی اخلاقی مدیریت	۱۶	۱۱٪/۵۹	نامه ۸/۵۳-۱۰-خطبه ۱۸/۲۱۶
وظایف رهبری	۳۱	۲۲٪/۴۶	نامه ۱۱۴/۵۳-خطبه ۲۰۹-۳۱-۳۹-۲۱۶-حکمت ۳۲۲
اختیارات رهبری	۹	۶٪/۵۲	خطبه ۳
حقوق اجتماعی-سیاسی رهبری	۱۵	۱۰٪/۸۶	خطبه ۱/۲۱۶-حکمت ۳۲۲
حقوق متقابل رهبری با مردم و مسئولان	۳۶	۲۶٪/۰۸	نامه ۵۰-خطبه ۱۰/۳۴
جمع	۱۳۸	۱۰۰٪	

نمودار (۳) جدول و نمودار فراوانی ابعاد رهبری و مدیریتی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

طبق یافته ها در ابعاد رهبری و مدیریتی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه بیشترین فرمایشات حضرت علی حول مقوله ی حقوق متقابل رهبری با مردم و مسئولان بوده است، امیرالمؤمنین(ع) در خطبه ی ۳۴ نهج البلاغه درباره

حقوق متقابل مردم و مسئولان، برای هر کدام به چهار گزاره اساسی اشاره می‌کند. امام(ع) در این بیان فرمود: ای مردم، مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی. اما حقّ شما بر من این است که خیرخواه شما باشم و غنیمت شما را به طور کامل به شما بپردازم و شما را تعلیم دهم تا جاهل نمانید؛ همچنین مؤدب به آداب کنم تا بیاموزید؛ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَيَّ فَالتَّصِيحَةُ لَكُمْ وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيَّكُمْ وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا تَعْلَمُوا.

بر این اساس چهار حق اساسی حاکم بر مردم جامعه شامل این موارد است: تَصِيحَةُ لَكُمْ (نصیحت کردن)، ۲ - وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ (پرداخت غنیمت)، ۳ - وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا (جهل‌زدایی)، ۴ - وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا تَعْلَمُوا (مؤدب به آداب کردن). همچنین حضرت در ادامه کلام خویش درباره حقوق دولت بر مردم به چهار امر تأکید می‌کند که شامل این موارد است:

۱- فَأَلَوْفَاءُ بِالْبَيْعَةِ (وفاداری به پیمان)، ۲ - وَ النَّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَ الْمَغِيبِ (در آشکار و نهان خیرخواهی) ۳- وَ الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ؛ هنگام فراخوانی، آمادگی کامل خود را نشان دهید. ۴- وَ الطَّاعَةُ حِينَ أَمْرُكُمْ؛ اطاعت و پیروی به آنچه به شما امر کنم .

نخست می‌فرماید: اَمَّا حَقّ من بر شما این است که در بیعت خویش وفادار باشید؛ «وَ اَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ: فَأَلَوْفَاءُ بِالْبَيْعَةِ»؛ بیعت، در واقع همان پیمانی است که میان اَمّت و امام برقرار می‌شود، پیمانی محکم و لازم الاجراء و بر اساس این پیمان امام علیه السلام و حاکم باید در همه جا مصلحت اَمّت را در نظر بگیرد و امنیت و نظم را برقرار سازد و با دشمنان به مبارزه برخیزد و اسباب پیشرفت و تکامل جامعه را فراهم کند و اَمّت نیز باید پشت سر امامش بایستد و مانند بازویی نیرومند برای او عمل کند و کاری که برخلاف این عهد و پیمان است، هرگز انجام ندهد.

حضرت در مورد حقّ دوم می‌فرماید، «در آشکار و نهان خیرخواهی را (در حقّ من) به جا آورید؛ وَ النَّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَ الْمَغِيبِ». مانند متعلّمان چابک یا منافقان چند چهره نباشید که در حضور من سخن از دوستی و محبّت و اخلاص بزنید و اعلام خیرخواهی کنید، اَمّا در پشت سر یا بی تفاوت باشید و یا طریق خیانت و فساد را در پیش گیرید. اگر من همه جا حاضر نیستم خدای من همه جا حاضر و ناظر است و این جهان همه جایش، محضر خدا است و برای انسان‌های بالایمان حضور و غیاب من تفاوتی نمی‌کند.

حضرت بعد به سراغ سومین حق می‌رود و می‌فرماید: «هر وقت شما را بخوانم اجابت کنید؛ وَ الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ». مانند افراد سست و ناتوان و بیمارگونه که در اجابت دعوتها تعلّل می‌ورزند نباشید. همیشه باید گوش به فرمان امامتان باشید که گاه ساعتها و لحظه‌ها سرنوشت‌ساز است و اندکی تعلّل و سستی و تأخیر، ممکن است زیانهای غیر قابل جبرانی به بار آورد. این انضباط و گوش به فرمان بودن، باید بر همه اَمّت حاکم باشد.

و در مورد چهارمین و آخرین حق می‌فرماید: «هر زمان به شما فرمان دهم، اطاعت کنید؛ وَ الطَّاعَةُ حِينَ أَمْرُكُمْ». ممکن است که گروهی فراخوانی امام علیه‌السلام را پذیرا شوند و به دعوت او لبیک گویند، اما هنگامی که به حضور او آمدند و فرمان سخت و سنگینی که حافظ منافع اَمّت است صادر شد، اطاعت نکنند. بنابراین هم اجابتِ دعوت لازم است و هم اطاعت فرمان.

بعد فرآیندهای اقتصادی مسئولیت اجتماعی: آن چه امروزه از اقتصاد فهمیده می شود و به صورت رشته ای علمی در کنار دیگر رشته های علوم مطرح است، علمی است که درباره چگونگی فعالیت های و روابط اقتصادی افراد جامعه با یک دیگر و اصول و قوانینی بحث می کند که بر امور مزبور حکومت دارد و مسائلی که باید در عمل با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی اتخاذ شود تا موجبات سعادت و ترقی جامعه و رفاه و آسایش افراد آن را تأمین کند. بنابراین، منظور از اقتصاد و فعالیت های اقتصادی، هر کاری خواهد بود که به معیشت و زندگی مادی انسان و اجتماع ارتباط می یابد تا بتواند در سایه تأمین نیازهای خود، در رفاه و آسایش زندگی کند. رسیدگی به امور دنیایی و مادی جهت برآورده ساختن نیازهای خود و دیگران و به تعبیر دیگر «فعالیت اقتصادی» از دیرزمان ستایش و سرزنش شده و دچار افراط و تفریط بوده است. مطالعه نظریات و آرای فیلسوفانی که شالوده فکری خویش را بر بردن از دنیا و مادیات بنیان نهاده، خواستار سوق دهی جامعه به سوی آن بودند از یک طرف (مانند کلیون)، و اندیشه فیلسوفانی که مبنای سعادت و ترقی جامعه را به روی آوری به مادیات و در جهت رسیدن هر چه بیش تر به آن از طریق دستیابی به سود افزون تر می دانستند (مانند بنتام و استوارت میل) از سوی دیگر، گویای افراط و تفریط ها و نگرش های مثبت و منفی به اقتصاد و زندگی مادی است که در اخلاق و رفتار و ملکات نفسانی انسانها هم تجلی یافته است؛ از این رو، بررسی و مطالعه شیوه شخصیتی چون امام علی علیه السلام که به شهادت تاریخ، از حیث مصرف، زاهدانه ترین زندگی را از خود به یادگار گذاشته و در تولید، فعال ترین افراد در عرصه فعالیت های اقتصادی و معیشتی است، در حل معمای انسان، بسیار راهگشا خواهد بود؛ بنابراین، ابتدا با نگرش حضرت به اقتصاد آشنا می شویم؛ سپس آموزه ها و دستورهای او جهت فعالیت اقتصادی خویش و نیز چگونگی انجام اصلاح در ساختار اقتصادی را که در دوران خلافت خویش آغاز کرد، تجزیه و تحلیل خواهیم کرد. دیدگاه امام به اقتصاد (و بلکه دنیا) سوداگرانه نیست تا فقط در پی سود مادی باشد، و راهبانه و تارکانه هم نیست تا به کلی آن را ناپسند شمارد؛ بلکه با رعایت حدود و معیارهایی، همیشه مردم را به کار و فعالیت در عرصه زندگی تشویق می کند (۲) و می فرماید:

چنان دنبال کار و تحصیل معاش باش که انگار برای همیشه در دنیا هستی و چنان به فکر آخرت باش که گویا در آستانه مرگ قرار داری. (۳)

حضرت در تقسیم ساعات شبانه روز مؤمن می فرماید: لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ: فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا. (۴)

امام علیه السلام در این کلام، برای اقتصاد، نقشی هم تراز «عبادت» قائل می شود و اقتصاد را مجموعه اعمالی می داند که تابع نظام ارزشی حاکم بر انسان است، و از آن جا که هدف در نظام ارزشی حاکم بر انسان از دیدگاه اسلام، با توجه به بُعد حق گرا و کمال طلب او، رسیدن به مقام قرب ربوبی است، فرد با ایمان باید با چنین «معیاری» همه رفتارهای خویش را منطبق سازد تا به هدف خویش دست یابد.

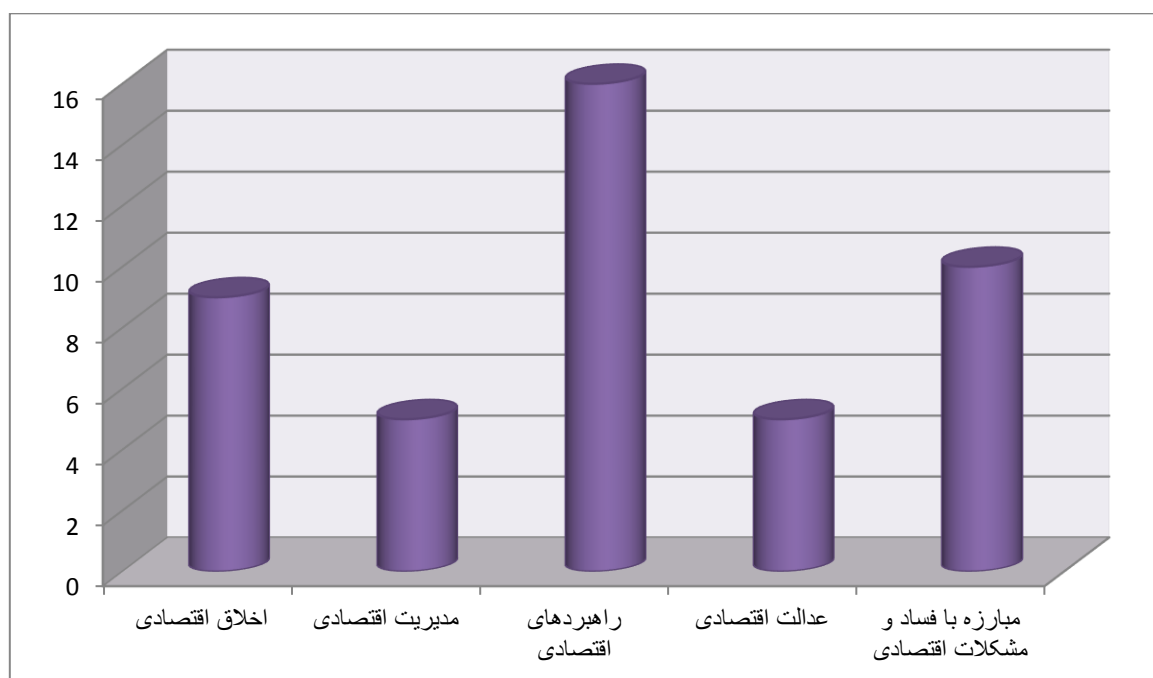
حضرت در این زمینه به مالک اشتر می فرماید:

وَلْيَكُنْ أَحَبُّ الْأُمُورِ إِلَيْكَ أَوْسَطُهَا فِي الْحَقِّ وَ أَعَمُّهَا فِي الْعَدْلِ وَ أَجْمَعُهَا لِرِضَى الرَّعِيَّةِ. (۵) محبوب ترین کارها نزد تو، سازگارترین آن ها با «حق» و گسترده ترین در «عدالت» و فراگیرترین در جلب «رضایت» مردم باشد؛

از این رو، نگاه کمال خواهانه امام به اقتصاد و فعالیت‌های دنیایی را می‌توان در جای جای زندگی و نامه‌ها و دستورالعمل‌های وی به کارگزارانش مشاهده کرد. از این رو در بررسی مولفه فرآیندهای اقتصادی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه ۵ عنوان اصلی برای امور اقتصادی از کلام امیرالمومنین استنتاج شد که در جدول (۴) مشهود است.

جدول (۴) فراوانی ابعاد فرآیندهای اقتصادی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

مفاهیم اصلی	فراوانی کلیدواژه	درصد کلیدواژه	جمله ی مورد نظر در نهج البلاغه
اخلاق اقتصادی	۹	۲۰٪/۱۰۰	نامه ۲۵-۵۱
مدیریت اقتصادی	۵	۱۱٪/۱۱	نامه ۲/۴۰-۱/۴۳-۵۱
راهبردهای اقتصادی	۱۶	۳۵٪/۵۵	نامه ۲۴-۱۰-خطبه ۱۸/۲۱۶-حکمت ۳۹۰
عدالت اقتصادی	۵	۱۱٪/۱۱	خطبه ۱/۱۲۶-۱۵-۲۲۴
مبارزه با فساد و مشکلات اقتصادی	۱۰	۲۲٪/۲۲	خطبه ۲۲۵-نامه ۱۲۶/۵۳
جمع	۴۵	۱۰۰٪	

نمودار (۴) فراوانی ابعاد فرآیندهای اقتصادی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

از مهمترین راهبردهای اسلامی، راهبرد اقتصادی مسئولیت اجتماعی است که سرآغازی برای پیمودن راهی طولانی با عزمی استوار و تلاشی بی‌وقفه است. با توجه به اینکه وظایف و اهداف حاکمیت از منظر امیرالمومنین (ع) و فلسفه آن در خدمت به مردم و آخرت خلاصه می‌شود، نظارت و ارزیابی مداوم راهبرد اقتصادی توسط حکمرانان زمینه را برای تحقق پیشرفت اقتصادی و در نهایت، اقتصاد مقاومتی فراهم می‌کند. بنابراین، برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی در راستای تحقق مسئولیت اجتماعی، تمرکز بر اصول راهبردی ضروری است. در این راستا سخنان گوهریار

امیرالمومنین(ع)، در نهج البلاغه به دو روش تجزیه‌ای و موضوعی بررسی شده است. طبق سیره عملی امیرالمومنین(ع) عدالت اقتصادی، مدیریت اقتصادی، ترویج و ایجاد فضای علم و دانش برای افزایش میزان کارایی افراد، فقرزادگی و توزیع عادلانه درآمد به منظور رفاه اقتصادی، مدیریت بر سرمایه و اعتدال در تجارت، حکمرانی خوب و ایجاد فضای مناسب برای شکوفایی بخش‌های زراعی، صنعت و خدمات از جمله اصول راهبردی است که می‌توان اعمال کرد. حضرت علی در نامه ۲۶ در اشاره به حکمرانی خوب و اخلاق کارگزاران اقتصادی قبل از هر چیز، مخنف بن سلیم را از نفاق و دوگانگی ظاهر و باطن بر حذر می‌دارد و از بدرفتاری با مردم و خود برتربینی و بی‌اعتنایی به آنها نهی می‌فرماید و در بخش دیگری تأکید می‌کند که تو به عنوان عامل جمع‌آوری زکات حقی در آن داری که ما به تو می‌پردازیم؛ ولی بقیه آن متعلق به نیازمندان امت است که باید به آنها برسد. حضرت در پایان نامه، او را از هرگونه خیانت در این امانت برحذر می‌دارد و خیانت به امت و امام امت را بدترین خیانت می‌شمرد.

بعد حقوقی مسئولیت اجتماعی: علی علیه السلام در دوره خلافت تقریباً پنج ساله خویش در گفتار و رفتار خود، توجه ویژه‌ای به حقوق عمومی مردم داشته است. دقت در ابعاد مختلف مباحث حقوقی مطرح شده از سوی آن حضرت به عنوان رهبری الهی می‌تواند منبعی کم‌نظیر در پژوهش‌های حقوقی و سیاسی به شمار آید و ملاک و معیاری مطمئن در جهت تدوین حقوق بشر در اسلام باشد. بحث کلی در مورد حقوق متقابل مردم و حکومت را حضرت در خطبه دویست و شانزده به زیبایی تمام بیان فرموده است. انسان امروز با وجود برخورداری از امتیازات ویژه از بخشی از حقوق اساسی خویش محروم مانده است که معلول نگرش تک بعدی و مادی‌گرایانه به انسان است. علی(ع) که در دامان وحی پرورش یافته با توجه به دو بُعد مادی و معنوی انسان، حقوق وی را در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تبیین نموده است.

امام در نامه‌ای به اسود بن قطبه فرمانده سپاه حلوان یادآور می‌شود که زمامدار اگر در پی هوا و هوس خویش باشد غالباً از عدالت باز می‌ماند. به همین جهت «فَلْيَكُنْ أَمْرُ النَّاسِ عِنْدَكَ فِي الْحَقِّ سَوَاءً»؛ همه در برابر حق باید یکسان و برابر باشند و هیچ کس را بر دیگری امتیازی نیست.

در جای دیگر خطاب به فرماندهانش می‌گوید:

«حق شما بر من این است که در مورد «حق» تمامتان را به یک چشم بنگرم.»

و یا خطاب به مالک اشتر می‌فرماید:

«هرگز شرافت و شخصیت کسی وادارت نکند که کار کوچکش را بزرگ بشماری و گمنامی انسانی سبب گردد که کار بزرگ او را کوچک پنداری.»

و گویاتر از همه این فرمان است:

«وَأَلْزِمِ الْحَقَّ مَنْ لَزِمَهُ مِنَ الْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ»

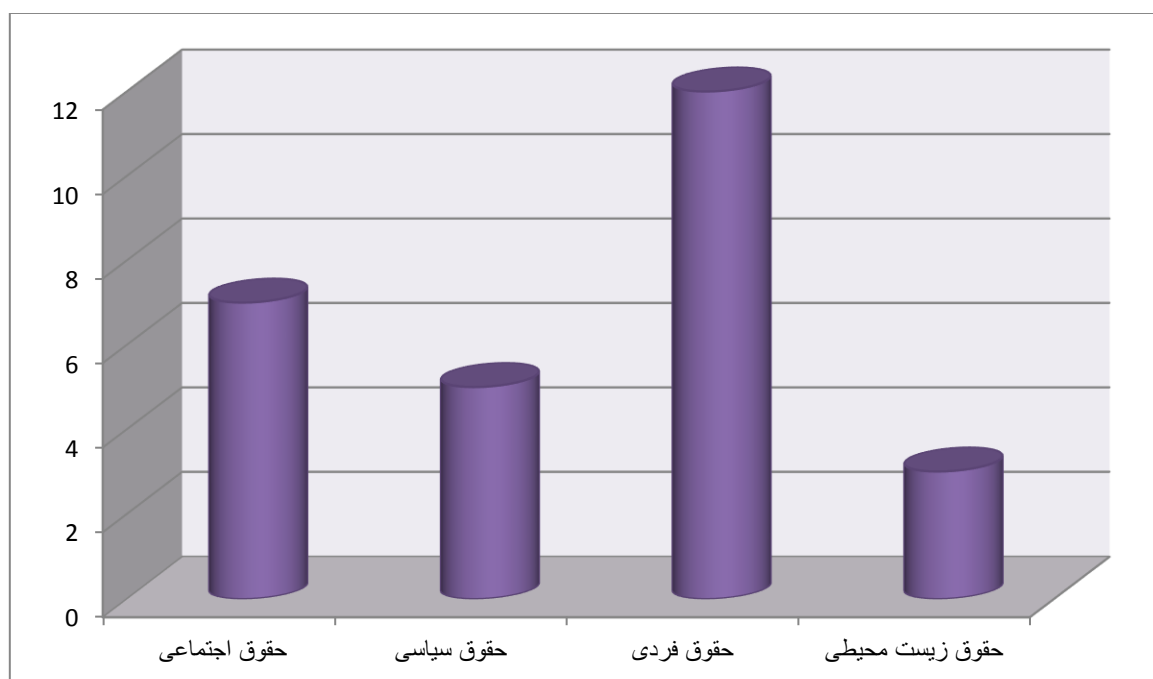
حق را در مورد هر کسی که بایسته است دور یا نزدیک اجرا کن.

در جامعه‌ای که روابط اجتماعی بر پایه میزان برخورداری افراد از ثروت یا قدرت یا شهرت یا قرابت و امتیازات موهومی از این دست شکل می‌گیرد آنان که از نفوذ و اعتبار ظاهری بیشتری بهره‌مند دسترسی راحت‌تری به مقامات دارند و برای آنان حساب ویژه‌ای باز می‌گردد؛ نگاه مسئولان به کاخ نشینان با نگاهشان به کوخ نشینان متفاوت است؛ این

نابرابری مؤثرترین عامل زمینه ساز برای از بین بردن حقوق و آزادیهای مردم خواهد بود. اساس و پایه ظلم در همین جا پی ریزی می شود و دربی به نام اختناق بر روی اکثریت مردم گشوده می گردد. کارگزاران حکومتی در گام اول کار خویش باید به هوش باشند که از این زاویه آلوده نگردند. در بررسی سرعنوان حقوق کتاب نهج البلاغه با ۴ مقوله ی اصلی از ابعاد حقوقی مسئولیت اجتماعی از منظر کلام امام مواجه می شویم که به شرح جدول (۵) است.

جدول (۵) فراوانی ابعاد حقوقی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

مفاهیم اصلی	فراوانی کلیدواژه	درصد کلیدواژه	جمله ی مورد نظر در نهج البلاغه
حقوق اجتماعی	۷	۲۵٪/۹۲	خطبه ۴/۲۱۶- حکمت ۱۳۴
حقوق سیاسی	۵	۱۸٪/۵۱	خطبه ۶-۱/۲۱۶
حقوق فردی	۱۲	۴۴٪/۴۴	نامه ۱۰-۱/۱۹- خطبه ۵/۲۱۶- حکمت ۳۹۹
حقوق زیست محیطی	۳	۱۱٪/۱۱	نامه ۱۰/۲۵
جمع	۲۷	۱۰۰٪	

نمودار (۵) فراوانی ابعاد حقوقی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

طبق بررسی نمودار که نشانگر این است حقوق فردی در نهج البلاغه بیانگر دیدگاه امام علی(ع) نسبت به حق آزادی فردی است. در بیان نهج البلاغه حق آزادی فردی دارای اهمیت فراوان بوده، و در شمار موضوعاتی است که آشکارا به آن پرداخته شده است. رویکرد امام در رویارویی با مخالفانش از خوارج، و دشمنانش در نبردهای جمل و صفین نمادی از اهمیت موضوع حق آزادی فردی در سیره او است. آنگاه که به او خبر رسید که گروهی از سپاهیان کوفه تصمیم گرفته اند به خوارج بپیوندند؛ اما امام (ع) آنان را به سبب ترک لشکر و پیوستن به دشمنان، آزاری نرساند. ابن کواء در مسجد و در میان نماز، با علی ستیز می کرد و سخنانی بر زبان می آورد که دال بر تکفیر امام بود؛ لیکن او کمترین

آزاری به او نرساند. روزی یکی از خوارج پس از شنیدن سخنی حکیمانه از امام علی(ع) گفت: «خدا این کافر را بکشد؛ چه نیک فهم است». مردمان برخاستند تا آن مرد را بکشند؛ لیکن با وجود زشتی سخن آن خارجی، حضرتش فرمود: انما هو سبّ بسبّ او عفو عن ذنب(همان، حکمت ۴۱۲)

لختی درنگ کنید، پاداش دشنام، دشنام است یا عفو از گناه.

همچنین، از شرایط زمان و سخنان امیرالمؤمنین(ع) چنین برمی آید که او حتی برای دشمنان خود نیز حقوقی قائل بود و احکام شرع به وی اجازه نمی داد به آنها تعدی کند. همین منطق نحوه عمل او را در برابر سپاه معاویه در صفین، آن گاه که آب را از سپاه امام(ع) بازداشتند، توجیه می کند. زیرا آن گاه که امام لشکر معاویه را با قدرت، از کنار چاه های آب راند، امام به آنها اجازه داد که از آب استفاده کنند.

نمونه های احترام به حق آزادی فردی، در کردار و گفتار امام(ع) مشهود است؛ حقی که تا نفس پایانی عمرش از اجرای آن حمایت کرد. هنگامی که به او گفتند مردانی از اهالی مدینه که در جبهه امام(ع) حضور داشتند، پنهانی به معاویه می پیوندند. از این رو، نامه ای به سهل بن حنیف، استاندارش در مدینه، نوشت و به او گفت:

اما بعد، فقد بلغنی أن رجلاً ممن قبلک یتسللون إلی معاویه فلا تأسف علی ما یفوتک من عددهم، و یذهب عنک(همان، نامه ۷۰).

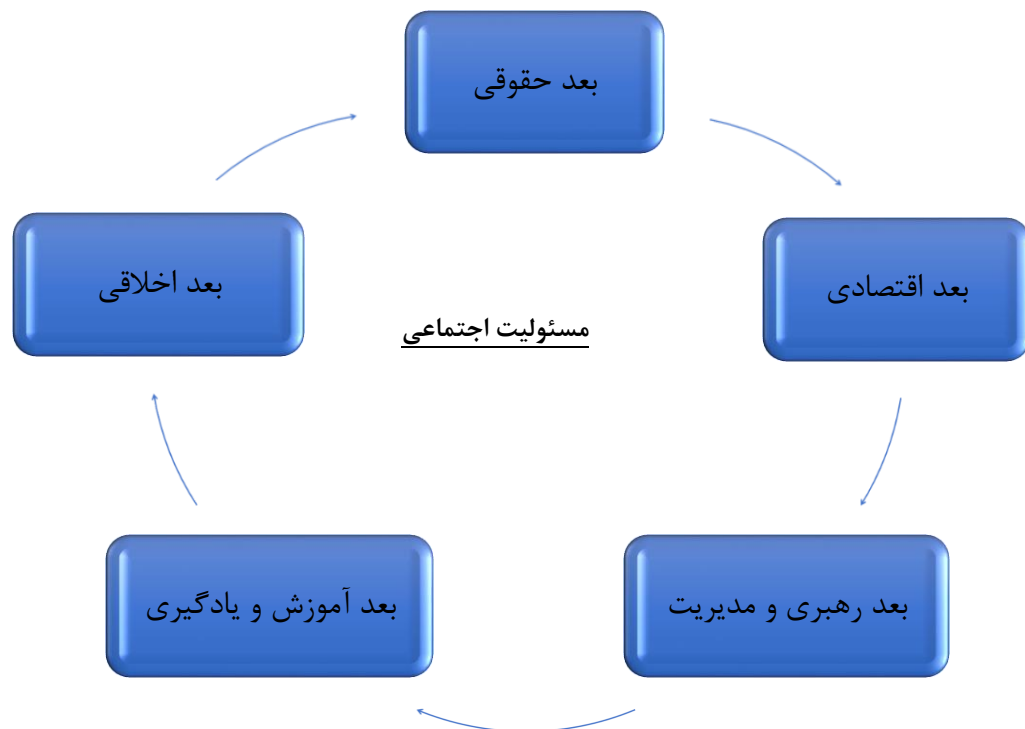
اما بعد، به من خبر رسیده که افرادی از تشکیلات تو یکی پس از دیگری به معاویه پناهنده شده اند! اما از دست دادن آنها و قطع کمک و یاری ایشان تو را غمگین می سازد. این در حالی است که قدرت داشت آنان را از پیوستن به معاویه باز دارد. امام علی(ع) از تجسس در امور مردم، که در حوزه آزادی فردی آنان قرار دارد، امتناع می ورزد. اینک به ذکر نمونه هایی در این موارد، با نگاهی به نامه امام به والی مصر می پردازیم: فإن فی الناس عیوباً الوالی احق من سترها(همان، نامه ۵۳)

مردم البته دارای عیبهایی هستند که زمامدار باید بیش از هرکس دیگر در پرده پوشی آن عیبهها بکوشد. امروزه نیز مشابه این نظر را در قوانین کیفری جدید وجود دارد، که در حمایت از اصل آزادی فردی، به کارگیری نتایج تجسس پیش از دادرسیها را در اثبات حکم، ممنوع اعلام کرده است. در همین راستا امام به والی خود فرموده است: و لا تعجلن إلی تصدیق ساع، فإن الساعی غاشٌّ و ان تشبه بالناصحین(همان) در قبول گفته سخن چین شتاب مکن، اگرچه به چهره خیرخواهان درآید.

سیره امام(ع) نشان از احترام به حقوق افراد در برخورداری از آزادی های قانونی است. تا آنجا که به خوارج اجازه می دهد که تشکیل حزب دهند؛ یا دست کم، آزادی تشکیل انجمن و گردهم آیی را به آنان ارزانی کرد.

۵- جمع بندی

در بررسی مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه طی تحلیل محتوای کمی و فیش برداری های صورت گرفته ۵ مولفه اصلی بعد اخلاقی، بعد آموزش و یادگیری، بعد رهبری و مدیریت، بعد اقتصادی و حقوقی مسئولیت اجتماعی از دل صدها مولفه فرعی استخراج شد که توجه و پیاده سازی این مولفه ها نقش مهمی در ارتقا کیفی مسئولیت اجتماعی افراد در جامعه خواهد داشت در ادامه با ارائه مدل بصری مولفه های مسئولیت اجتماعی نشان داده شده است.

شکل (۶) مدل بصری مولفه های مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه

خداوند تعالی در قرآن مجید بر اجتماعی بودن انسان صحنه می‌گذارد. بر این اساس طبق کلام الهی انسان یک موجود اجتماعی است و برای زندگی باید وارد اجتماع شود؛ آنجا که می‌فرماید: «ای مردم ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آنگاه شعبه‌های بسیار و فیرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید» (حجرات: ۱۳). در همین راستا امام علی(ع) به مردم سفارش دارد و دست خداوند را با کسانی می‌داند که در جماعت زندگی می‌کنند و انسانها را به پرهیز از پراکندگی فرامی‌خواند؛ چرا که انسان تنها و به دور از جامعه و جماعت، بهره شیطان است، آنگونه که گوسفند تنها بهره‌گر خواهد بود. امام علی(ع) بدین گونه تفکر اسکوپسم^۱ یا فرار از شرکت در امور اجتماعی را نفی می‌کند و بدون اصالت می‌داند^۲ (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷: ۲۴۱).

مسئولیت اجتماعی چارچوب اخلاقی تعیین شده‌ای است، که در آن محدوده وظایف مختلفی به فرد، گروه یا سازمان داده می‌شود که همه آنها برای جامعه مفید هستند. به بیان بهتر این مسئولیت‌ها وظایف فردی هستند که توسط تک تک افراد سازمان اجرا می‌شوند و به جا آوردن این وظایف سبب می‌گردد تا میان اکوسیستم و اقتصاد جامعه تعادل مناسبی برقرار گردد. مسائل اجتماعی شامل فعالیت‌هایی است که پیش برنده سود و منفعت اجتماعی بوده و فراتر از منافع سازمان و آن چیزی است که قانون بایسته می‌دارد. وظیفه سازمان و مدیریت آن است که در برابر اجتماع پاسخگو باشد. این حرکت از اخلاق گرایی به سوی مسئولیت اجتماعی اکنون بسیار مورد بحث است. در ابتدای هزاره سوم بویژه با جنبش پایداری و توسعه پایدار این مساله اهمیت بیشتری نیز یافت. افراد باید وظیفه و نقش خود را در حفظ

1 - Escopism.

۲ - فَأَنَّ يَدَاللهَ مَعَ الْجَمَاعَةِ وَ آيَاكُمْ وَ الْفَرْقَةُ! فَأَنَّ الشَّاذَّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ كَمَا أَنَّ الشَّاذَّ مِنَ الْغَنَمِ لِلذَّنَبِ.

تعادل بپذیرند و آنها را به خوبی اجرا نمایند. عموماً جوامع توسعه یافته به وظایف فردی در چارچوب اخلاق بیشتر اهمیت می‌دهند و افراد در این جوامع این مسئولیت اجتماعی را می‌پذیرند. ولی در جوامعی که از لحاظ فرهنگی فقیر هستند، این مسئولیت‌ها معنی ندارند و کسی خود را به رعایت آنها ملزم نمی‌نماید. این تعهدات در سازمان‌ها نیز به صورت خاصی بروز پیدا می‌کنند. طبق نتایج بدست آمده ۵ مولفه اصلی بعد اخلاقی شامل (اخلاق اجتماعی، اخلاق رهبری، اخلاق سیاسی و اخلاق علمی)، بعد آموزش و یادگیری (آموزش معنوی، آموزش روانی، آموزش دینی، آموزش تاکتیک‌های فردی و گروهی)، بعد رهبری و مدیریت (نقش رهبری در جامعه، شرایط رهبری و مدیریت، اصول و مبانی اخلاقی مدیریت، وظایف رهبری، اختیارات رهبری، حقوق اجتماعی-سیاسی رهبری، حقوق متقابل رهبری با مردم و مسئولان)، بعد اقتصادی (اخلاق اقتصادی، مدیریت اقتصادی، راهبردهای اقتصادی، عدالت اقتصادی، مبارزه با فساد و مشکلات اقتصادی) و بعد حقوقی (حقوق اجتماعی، حقوق سیاسی، حقوق فردی، حقوق زیست محیطی) مسئولیت اجتماعی از دل صدها مولفه فرعی استخراج شد که توجه و پیاده سازی این مولفه‌ها نقش مهمی در ارتقا کیفی مسئولیت اجتماعی افراد در سازمان دارد. این یافته با نتایج پژوهش‌های رضوان خواه و همکاران (۱۳۹۹)، هنری لطیف پور و عروقی موفق (۱۳۹۹)، دانایی فرد و همکاران (۱۳۹۹)، عباسی (۱۳۹۳)، رضوان خواه و همکاران (۱۳۹۹)، دیدگاه و دیگران (۱۳۹۷)، عمرانی و دیگران (۱۳۹۴)، حیدری و ساجدی (۱۳۹۲)، عابدی و نیلی (۱۳۹۲) همخوانی دارد. اداره گمرک جمهوری اسلامی ایران یک سازمان دولتی و یکی از زیرمجموعه‌های وزارت امور اقتصاد و دارایی می‌باشد. این سازمان متولی گمرک در ایران می‌باشد و مسئول جمع‌آوری تعرفه‌ها و کنترل جریان کالاها به داخل و خارج از کشور است که به عنوان مرزبان اقتصادی کشور نقش محوری و هماهنگ‌کننده در مبادی ورودی و خروجی کشور را دارد و در راستای اجرای وظایف کارهای مختلفی مانند انجام تشریفات گمرکی؛ اجرای قوانین و مقررات مربوط به بازارچه‌های مرزی، مرزنشینان و پيله‌وران، انعقاد تفاهم‌نامه و موافقت‌نامه‌های گمرکی، استفاده از فن‌آوریهای نوین و تجهیز اماکن گمرکی به ابزارهای پیشرفته، توسط گمرک انجام می‌شود و گمرک جمهوری اسلامی ایران عهده‌دار مسئولیت خطیر اجرای سیاست‌های اقتصادی و تجاری در مرزهای رسمی کشور می‌باشد. تحولات سیاسی و اقتصادی جهان و خصوصاً منطقه، طی سالیان اخیر، ضرورت اتخاذ روش‌های روزآمد و پذیرش امور عدیده‌ای را علاوه بر تکالیف گذشته به این سازمان تحمیل نموده است. در حال حاضر گمرک صرفاً یک سازمان اجرایی و تامین‌کننده منابع درآمدی دولت نمی‌باشد، بلکه با کارکردهای کنترلی و نظارتی خود، از عوامل موثر در تسریع روند توسعه، افزایش میزان سرمایه‌گذاری خارجی، انتقال دانش فنی، حمایت از صنایع نوپای ملی، تنظیم بازار عرضه و تقاضا، تثبیت قیمت‌ها، ایجاد تعادل در تراز پرداخت‌ها، اشتغال آفرینی، تسهیل ترانزیت کالا و افزایش درآمد ارزی حاصله، رعایت مسائل امنیتی، ارتقای سطح بهداشت و سلامت جامعه، اعمال قوانین سازمان انرژی اتمی و کنترل مواد پرتوزا، رعایت مقررات زیست محیطی و محافظت از لایه اوزون، اجرای قانون استاندارد ملی، برقراری انواع قرنطینه‌های ضروری، مبارزه با تجارت مواد مخدر، اسلحه و مواد منفجره، پول شویی، تجارت گونه‌های حیوانی و گیاهی در معرض خطر انقراض، سلاح‌های شیمیایی و تروریسم و حفظ میراث فرهنگی کشور محسوب می‌گردد. با توجه به نتایج بدست آمده پیشینه‌ها و زیر ارائه می‌گردد:

- امنیت شغلی نیروی کار را به رسمیت بشناسد و از فرصت‌های برابر و عدم تبعیض برای همه کارمندان اطمینان یابد.

- شرایط کاری مناسب (دستمزد، ساعات کار و...) را برای نیروی کار فراهم کند و برای تعادل بین کار و زندگی کارکنان (که قابل مقایسه با شرایط دیگر کارفرمایان باشد) اهتمام ورزد.

سازمان باید واضح و دقیق سیاست‌ها، تصمیم‌ها و فعالیت‌هایش را بیان کند و تاثیرات قطعی و احتمالی آنها را نیز افشا کند.

مدیران و کارکنان سازمان در تصمیمات و اقدامات خود به غیر از چارچوب های قانونی باید تحت تأثیر اصول اخلاقی نیز باشند؛ زیرا چارچوب های قانونی به طور مناسب پوشش دهنده تصمیمات درست و مطلوب نیستند. سازمان ها در شناخت تعهدات اخلاقی خود در قبال اجتماع و نیز تشخیص و حل مسائل اخلاقی در کسب و کار محتاج دانش تخصصی معینی هستند و این دانش همان اخلاق حرفه ای است.

۶- منابع

- ___ بوستانی، حمیدرضا؛ بانسی، عبادالله؛ شاکری، احمد، ۱۳۹۶، اولویت بندی مؤلفه های فرهنگ سازمانی از منظر نهج البلاغه در دانشگاه اسلامی، **فصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی**، ۶ (۱)، ۶۱-۷۸.
- ___ حاجیه، زهره؛ سرافزار، بهمن، ۱۳۹۳، بررسی رابطه بین مسئولیت پذیری اجتماعی شرکتها و هزینه حقوق صاحبان سهام در شرکت های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران، **فصلنامه پژوهش های تجربی حسابداری**، ۴ (۱۴)، ۱۰۵-۱۲۳.
- ___ حیدری، محمدشریف؛ و ساجدی، ابوالفضل، ۱۳۹۲، موانع تربیت اجتماعی کودکان در خانواده‌های امروزی، **معرفت**، ۱۹۴ (۱)، ۱۱۵-۱۳۳.
- ___ دانایی فرد، حسن؛ بوستانی، حمیدرضا؛ شاکری، ساناز و ذکی، مهدی، ۱۳۹۹، مضمون کاوی مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه آیات و روایات: دلالت‌هایی برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی، **فصلنامه مطالعات منابع انسانی**، ۱۰ (۴)، ۱۱۸-۱۴۵.
- ___ دیدگاه، زهرا؛ شریعتی، سیدصدرالدین؛ بهشتی، سعید؛ و ایمانی نائینی، محسن، ۱۳۹۷، تبیین نقش مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان براساس تفسیرالمیزان، **فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی**، ۳۴ (۳)، ۲۷-۵۶.
- ___ رضوان خواه، سلمان؛ صالحی، اکبر و سجادی، سیدمرتضی، ۱۳۹۹، مسئولیت های اجتماعی انسان از منظر امام علی (ع) با تاکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آن ها، **اسلام و مطالعات اجتماعی**، ۸ (۲۹)، ۸-۳۵.
- ___ رونقی، محمدحسین (۱۳۹۸). رابطه اخلاق حرفه ای اسلامی و مسئولیت پذیری اجتماعی بر سرمایه اجتماعی . **فصلنامه مدیریت اسلامی** ۲۷، (۳)، ۱۸۴- ۱۶۳.
- ___ سجادی، سید مرتضی؛ صالحی، اکبر؛ رضوان خواه، سلمان، ۱۳۹۸، مسئولیت های اجتماعی انسان از منظر امام علی (ع) با تاکید بر نهج البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آن ها، **اسلام و مطالعات اجتماعی**، ۸ (۲۹)، ۸-۳۵.
- ___ طالب‌نیا، قدرت‌الله؛ رجب‌دري، حسین؛ خانی‌ذلان، امیررضا، ۱۳۹۷، بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها از دیدگاه اسلامی، **فصلنامه مدیریت اسلامی**، ۲۶ (۲)، ۲۱۱-۱۸۳.

- عابدی، منیره؛ و نیلی، محمدرضا، ۱۳۹۲، بررسی تحلیلی اهداف تربیت اجتماعی آموزش و پرورش ایران و مقایسه آن با دیدگاههای علامه طباطبائی، **تربیت اسلامی**، (۱۶)، ۷۹-۱۰۰.
- عباسی، آمنه، ۱۳۹۳، مسئولیت پذیری اجتماعی در نهج البلاغه، **کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی**، قم.
- عمرانی، سیدمسعود؛ افسردیر، حسن و سادات عمرانی، مرجان، ۱۳۹۴، راهکارهای تربیت اجتماعی و عاطفی نوجوانان در قرآن و احادیث، **پژوهشنامه معارف قرآنی**، (۲۳)، ۷-۳۴.
- فروغی، داریوش و میرشمس شهشهانی، مرتضی و پورحسین، سمیه، ۱۳۸۷، نگرش مدیران درباره افشای اطلاعات حسابداری اجتماعی: شرکتهای پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران، **بررسی های حسابداری و حسابرسی**، ۱۵(۵۲)، ۵۵ - ۷۰.
- قرآن کریم. ترجمه: مهدی الهی قمشه ای.
- نهج البلاغه. ترجمه: محمد دشتی
- هنری لطیف پور، یدالله و عروتی موفق، اکبر، ۱۳۹۹، مسئولیت جمعی از نگاه امام علی(ع) در نهج البلاغه، **فصلنامه علوم سیاسی**، ۲۳(۹۲)، ۲۴-۵۰.
- Bovens, M.A.P. (2016), Verantwoordelijkheid en organisatie: beschouwingen over aansprakelijkheid, institutioneel burgerschap en ambtelijke ongehoorzaamheid, **Tjeenk willink**,
- Dusuki, A. W., & Abdullah, N. I. (2007). Maqasid al-shariah, maslahah and corporate social responsibility. **The American Journal of Islamic Social Sciences**, 24 (1), 25-45.
- Fisscher, O., and Nijhof, A. (2015), Implication of business ethics for quality management, **The TQM Magazine**, 17 (2), 150-160.
- Gomez, L. (2014). The Importance of University Social Responsibility in Hispanic America: A Responsible Trend in Developing Countries In Corporate Social Responsibility and Sustainability. **Emerging Trends in Developing Economies**, 241-268.
- Luo, X. & Homburg, C. (2007). Neglected outcomes of customer satisfaction. **Journal of Marketing**, 71 (2), 133-149.
- Maon, F., Lindgreen, A., & Swaen, V. (2010). Organizational stages and cultural phases: A critical review and a consolidative model of corporate social responsibility development. **International Journal of Management Reviews**, 12(1), 20-38.
- Riaz Mir, U., Hassan, S. M. & Hassan, S. S. (2015). Islamic Perspective of Corporate Social Responsibility. **Islamic Perspective of Corporate**, 46 (31), 77-90.
- Tai, F. M., & Chuang, S. H. (2014). Corporate social responsibility. **Ibusiness**, 6(03), 117.
- Us, Y., Pimonenko, T., & Lyulyov, O. (2023). Corporate social responsibility and renewable energy development for the green brand within SDGs: A meta-analytic review. **Energies**, 16(5), 2335.
- Wang, H., Tong, L., Takeuchi, R., & George, G. (2016). Corporate social responsibility: An overview and new research directions: Thematic issue on corporate social responsibility. **Academy of Management journal**, 59(2), 534-544